

LES TORRES DE CASTELLDEFELS

ALBERT LÓPEZ MULLOR*

El municipi de Castelldefels es troba a vint-i-tres quilòmetres al sud de Barcelona, a la comarca del Baix Llobregat. Des del punt de vista arqueològic, és conegut pel seu castell (fig. 1) que va ser objecte d'excavació i restauració parcial per part del Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona, i del qual ens hem ocupat en diferents treballs.¹ Les torres, però, també constitueixen un conjunt prou interessant que, fins ara, s'havia divulgat poc. Actualment, se'n conserven dotze, distribuïdes majoritàriament per l'àrea on hi havia les antigues cases del poble.² Algunes, ens han arribat aïllades i mig amagades per les edificacions recents, com ara la de la plaça Major o de can Moliner. Altres, com la de can Valls, també dita de la Muntanyeta, presenten una imatge d'element constructiu singular que, en aquest cas, s'alça solitari al mig d'un parc forestal urbà. En general, però, aquesta imatge no és la que correspon al seu origen, ja que gairebé totes les torres de Castelldefels formaven part de masies o s'hi relacionaven directament, per tal de defensar-les.

La majoria d'aquestes construccions són fruit d'una època ben concreta, la segona meitat del segle XVI, en què les incursions dels pirates barbarescos eren molt freqüents en les costes mediterrànies de la península Ibèrica i en les Balears. Com se

* Acadèmic Corresponent per Felanitx (Mallorca). Servei del Patrimoni Arquitectònic Local. Diputació de Barcelona. Comte d'Urgell, 187. 08036 Barcelona. E-mail: lopezmal@diba.es. En aquest treball s'han utilitzat algunes informacions recollides per Jaume Sandoval, a qui regreïem.

1. En aquest moment, la Diputació elabora un nou projecte per enllestir la restauració del conjunt. Sobre les recerques realitzades, es pot veure: LÓPEZ MULLOR, 1989, 1992 a i b, 1996, 1997 a i b, 1998 a i b, 1999 a i b, 2000. LÓPEZ MULLOR, SOLÉ, 1989.
2. En el moment de donar aquest article a la impremta, sembla que n'ha aparegut una de nova, dins el recinte del mas Jové al barri de Montemar, on ara es fan obres. Es tracta d'un torreó de planta carrada, d'uns 4 metres de costat, bastit amb pedra calcària i amb pedres cantoneres del mateix material –com l'anomenada Torre Fael. Aquests vestigis els hem pogut observar gràcies a l'amabilitat dels senyors Murillo, actuals propietaris del mas.

sap, els pirates, amb base al nord d'Àfrica, sobretot a Alger, i al servei de l'imperi otomà, van ser el malson de la monarquia espanyola que en aquell moment sostenia un llarg enfrontament amb el Gran Turc pel control de la mediterrània.

Ja el 1522, Carles I va ordenar als diputats del Principat que es restauressin els castells, torres i cases fortificades de la costa catalana, a causa del perill que representaven els corsaris francesos i turcs: «Diputados: ya sabéis cuán sueltas andan las fustas de los turcos y otros infieles por estos mares, demás de los corsarios franceses que van por ellas y los grandes daños que han hecho y hacen continuamente en estas costas..., los enemigos son muchos y en muchas partes.» Per fer-nos una idea de la situació d'inseguretat que es vivia, només cal recordar que, el 1527, els pirates van agafar vint-i-cinc captius a Badalona i van fer saqueigs a molts indrets costaners de Catalunya. La presa de la Goleta, a Tunis, el 1535, no va acabar ni molt menys amb aquesta situació. Així, els corsaris barbarescos o, senzillament, els moros, com se'ls coneixia llavors, el 1543, atacaren Palamós i Roses i, el 1550, saquejaren Cullera, a València, i Pollença, a Mallorca. Aquesta situació es va agreujar entre 1557 i 1559, quan va tenir lloc la guerra de Felip II contra Enric II de França i el papa Pau IV. Així, l'any 1558, en què, com veurem, es van aixecar algunes de les torres de Castelldefels, els turcs, recolzats pel rei de França, preparaven una temuda campanya contra les costes mediterrànies espanyoles. Llavors, el corsari Dragut va desembarcar a Salou amb més de quatre-cents moros i, d'altra banda, les forces otomanes es van apoderar de Ciutadella de Menorca. D'aquesta manera, la vigilància costanera va ser especialment intensa en el decurs dels mesos de juny i juliol d'aquell any, i la tensió no va passar fins al final de l'agost, un cop que va ser retornada Ciutadella.³

En aquestes circumstàncies, el rei Felip II va manifestar el seu desig de bastir una muralla que abracés «de Cotlliure a Ayamonte». D'aquesta muralla simbòlica contra les incursions otomanes, que ràpidament es va començar a aixecar al llarg de tota la costa peninsular mediterrània i de les Balears, en alguns casos sota les indicacions directes dels enginyers militars,⁴ Castelldefels té una representació genuïna i abundant que els avatars de la història han volgut respectar. Moltes de les torres que es van aixecar servien per avisar, en cas d'atac, a les gents d'armes de les fortaleeses i de les ciutats properes, per tal que hi poguessin intervenir. A Castelldefels, però, tot i que algunes van tenir aquesta funció, com ara la torre Barona o de la Guarda, especialment construïda per a tal finalitat, les altres, a més de transmetre avisos de perill aprofitant la seva situació privilegiada per a la comunicació visual amb el Castell, com és el cas de la torre dels Arenys o de can Vinyes o bé la torre Fael, les altres tenien com a funció essencial la de protegir directament els habitants de les masies a què pertanyien.

Seguint les ordres reials, dins Catalunya, a començament del segle XVI, es va bastir la torre del Rei al cap de Creus. A més, per exemple, es coneix un dibuix de

3. Aquestes dades s'han recollit més extensament a CÁMARA, 1990 i 1991.

4. Aquesta mena d'obres són les que corresponien a la jurisdicció directa de la Corona. Sobre aquesta qüestió són especialment il·lustratius els treballs d'Alicia Cámara ja citats. A Castelldefels, però, la majoria de les torres es construïren per iniciativa dels particulars, tal i com explicarem més endavant.

Fig. 1. En primer terme, la masia de can Gomar i la seva torre. A sobre del turó, el conjunt del castell de Castelldefels. Clixé Grau Missé, realitzat entre 1897 i 1910. Duplicat conservat al fons documental del Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona.

1543 amb les dues torres que defensaven el port de Roses. Al llarg de la segona meitat del segle, es va ordenar la construcció de vint-i-cinc torres en el litoral català.⁵ El monarca va demanar informes sobre aquestes fortificacions periòdicament, i se'n coneixen el de 1564 i el de 1566. Uns anys més tard, en el marc d'un d'aquests reculls anyals o biennals de l'estat de les fortificacions, el 1587, l'enginyer Manrique de Lara assenyalava que, entre les torres que encara s'hi havien de bastir, hi havia la de les «Cuestas de Garraf», que, com les altres, costaria dues mil lliures.⁶ El 1589, el seu col·lega Jorge Fratin, vistes les vint-i-vuit torres ja fetes a la costa catalana, va aconsellar de bastir-ne encara més. Entre aquestes construccions dels darrers decennis del segle, cal destacar unes torres a Barcelona, construïdes, el 1598, per l'enginyer Jerónimo Marqui. També s'ha de remarcar la gran obra duta a terme al port dels Alfacs, antic refugi de pirates, on la Corona va aixecar dues grans torres amb fortificacions perifèriques, entre 1578 i 1585.⁷

Tota aquesta activitat de final de segle respon al fet que les incursions barbaresques van continuar més enllà de la victòria naval de Lepanto, obtinguda el 1571

5. CATALÀ ROCA, 1987: 73.

6. CÁMARA, 1990.

7. *Id.*, 1991 a i b.

sobre els turcs per la coalició formada entre la Corona espanyola, el Papa i la república de Venècia. Aquest fet militar va restar innegablement part del recolzament de la flota otomana als pirates del nord d'Àfrica, però no va aturar les seves activitats que, en endavant, es van combatre amb les defenses costaneres, més que no pas amb incursions navals contra les seves bases, molt costoses i de resultats incerts la majoria de les vegades. Amb aquesta situació, que es va prolongar força temps, no és estrany que el 1717, en constituir-se la confraria de la Mare de Déu de la Salut, amb motiu de la construcció d'aquesta capella dins l'església de Santa Maria del castell de Castelldefels, encara aleshores una de les finalitats d'aquesta associació pietosa fos el rescat de possibles captius dels pirates moros, és a dir, procedents del nord d'Àfrica.⁸

Fa poc, Josep Campmany ha evocat amb encert el clima que es vivia a Castelldefels en aquella època i ha aportat dades interessants sobre la història d'algunes torres. Aquest autor es fa ressò de la gran por que s'inicià a mitjan segle XVI i que va ultrapassar de llarg la data de la batalla de Lepanto. Sabem del cert que algunes torres ja feia temps que s'havien aixecat quan va tenir lloc aquella confrontació, així la de Gabriel Folcher, bastida el 1560, segons que diu la inscripció en un dels seus murs, que encara es conserva (fig. 3). Del 1558, l'any de la temuda ofensiva turco-francesa esmentada abans, és la de Climent Savall (figs. 5-7), aleshores batlle de la població, com també ho és la de n'Antoni Janer (figs. 9-11). A més, sobretot cal tenir en compte la gran reforma esdevinguda al castell cap al 1550, segons que indica la documentació escrita i han confirmat les excavacions arqueològiques. Llavors, el castell medieval pràcticament va desaparèixer del tot substituït per una fortalesa gens menyspreable que, dins el conjunt actual, es distingeix inequívocament pel color rogenc de la pedra de Begues que s'hi va emprar. Les obres al castell, però, no es van aturar en aquella ocasió fins al començament del segle següent, ja que la torre de l'homenatge, de planta circular, que domina el conjunt actual, es va bastir l'any 1590, i fins al 1610, aproximadament, es va acabar d'aixecar la sagristia adossada a la capçalera de l'església romànica.⁹ Es tractava d'un cos paral·lelèpèdic de pedra amb poques obertures, avui desaparegut, la part superior del qual tenia també funcions militars i complementava la fortificació que s'havia fet als absis al segon terç del segle XIV.

Com es pot veure, el poble va quedar molt ben protegit, ja que, a més de reforçar-se el castell de manera considerable, cadascuna de les cases que el componien, disperses aquí i allà al llarg de la plana litoral i d'alguns turons, va ser dotada d'una torre de defensa. Algunes d'aquelles edificacions amb torre annexa ens han pervingut en acceptable estat de conservació, com ara can Gomar, utilitzada avui com a Casal de Cultura (figs. 17-18), o can Roca de Baix, on hi ha actualment la comissaria de Policia (figs. 12-13). Cal Garrofer, al carrer de l'Església cantonada amb el d'Isaac Peral (fig. 10), és un altre bon exemple, tot i que l'estat de conservació, com

8. Traducció castellana de les normes de la confraria a BARBERÁN, 1978: 49-53.

9. La informació documental sobre aquests treballs, confirmada per les excavacions, es pot veure a Vila, 1990.

passa malauradament en molts d'aquests monuments, no és tan bo com fóra desitjable. En general, però, les torres s'han conservat molt més bé que les cases a les quals protegien, gràcies a la declaració com a monument nacional de tots els castells i torres d'Espanya arran d'un decret de 22 d'abril de 1949. Així, els elements d'arquitectura militar, protegits per la llei, han reeixit més bé o més malament, mentre que les masies a què complementaven, mancades de protecció legal, han desaparegut o han estat enderrocades en certs casos. A Castelldefels, sortosament, aquesta situació va ser pal·liada per la formació del catàleg del patrimoni arquitectònic, el 1985, en què van quedar incloses totes aquestes construccions que havien constituït el poble original, tant masies com torres.¹⁰

Una de les torres catalanes que apareix a l'informe de l'enginyer Fratin, del 1589, esmentat més amunt, la del mas Bisbe, era carrada, feta de maçoneria, amb filades de pedra picada a les cantonades. Aquestes característiques també apareixen en altres torres bastides per la Corona, algunes de les quals són anteriors al regnat de Felip II. Tot i això, la majoria de les que van ser aixecades per iniciativa reial al segle XVI eren de planta circular.

A Castelldefels s'han conservat torres de planta quadrangular i circular, que fins ara no s'han estudiat gaire.¹¹ Les quadrangulars daten totes del segle XVI, llevat, tal vegada, del pis inferior de la torre d'en Climent Savall, que correspon a uns carreus de factura diferent a la resta de la fàbrica (figs. 6-7). Al barri del poble vell n'hi ha la d'Antoni Janer, al carrer d'Isaac Peral, bastida el 1558, la de Climent Savall, al carrer d'Arcadi Balaguer, 116, datada també del 1558; la de Gabriel Folcher, al número 106 del mateix carrer, bastida el 1560, i la de can Roca de Baix, al carrer Bisbe Urquinaona –seu de la Policia Nacional. A la Muntanyeta, hi ha la de can Valls, situada a l'extrem meridional d'un parc, al davant del carrer Santiago Rusiñol. A més, a Montemar, hi ha la torre Fael, a l'avinguda 320, números 18-22, i a Bellamar la de can Vinyes, al número 49 del passeig del mateix nom.

Les torres de planta circular són menys nombroses. La més important dins el nucli urbà, per les seves dimensions i bon estat de conservació, és la de can Gomar, situada al costat de l'antiga masia, ara utilitzada com a Casal de Cultura (figs. 17-18). A més, hi ha l'anomenada torre de Guaita, al mig de la plaça del Castell, i al barri de Bellamar la torre *Moruna*, també al centre d'una plaça, a la qual ha donat nom, molt a prop de can Vinyes (fig. 20). La torre Barona o de la Guarda, situada a l'indret conegut com a la Raconada, dins l'hotel *Don Jaime* (figs. 21-22), per les seves característiques, mereix capítol a part.

Can Gomar pot situar-se al segle XVI i és prou semblant a la torre principal del castell, bastida el 1590. La torre de Guaita i la *Moruna*, potser s'haurien de datar del segle XIV, també per semblança amb un element del castell: la torre cilíndrica del sud-oest del recinte, a la qual li manca el coronament. Les excavacions arqueològiques

10. Al catàleg (PÉREZ *et alii*, 1985) farem referència altres vegades, ja que hi hem extret diverses dades per a redactar aquest text.

11. Se'n pot veure un repertori gràfic complet, acompanyat de fotografies de nombroses torres de tots els tipus, de Catalunya i València a COOPER, 1994: n. 80-88.

dures a terme en aquesta àrea, el 1995,¹² van donar arguments per poder-la datar cap al 1330-1360. D'altra banda, la seva tècnica constructiva, a base de maçoneria de pedra calcària poc treballada i unida amb morter de calç posada en filades irregulars, també apareix a la torre de Guaita i a la torre *Moruna*, les ruïnes de la qual, com s'ha vist, es conserven prop de can Vinyes. En aquest darrer cas hi hauria la possibilitat que la torre de planta carrada que actualment hi ha inclosa al conjunt format pels edificis de la masia i l'ermita datés del segle XVI, atesa la seva forma, tan típica dels elements d'aquella època fets amb cos paral·lelepípedic, que veurem tot seguit. L'anomenada torre *Moruna* podria haver estat, aleshores, la torre propera a l'ermita de Sant Salvador de què fa esment la documentació a partir del segle XIV.¹³

La torre de la Guarda o torre Barona diu ben a les clares a través dels seus apel·latius més coneguts que, d'una banda, servia per guardar i vigilar la costa i que, d'altra banda, havia estat aixecada per iniciativa del Baró, en aquest cas el d'Eramprunyà, que senyorejava l'actual costa del Baix Llobregat. La seva data exacta de construcció no és coneguda, tot i que, com veurem més endavant, hi ha constància que el 1583 s'hi feien obres per bastir-la. A més, s'han documentat els treballs que li van donar l'aparença actual, realitzat cap al 1680.¹⁴

Les torres de planta quadrada, per la seva banda, es caracteritzaven per la solidesa i sovint van ser qualificades d'inepugnables. Les de Castelldefels són gairebé totes de la mateixa època, els anys cinquanta o seixanta del segle XVI, i sobretot les de la plana són quasi idèntiques entre si, cosa que, de vegades, fa pensar que unes quantes, com ara les de Gabriel Folcher, Climent Savall, can Valls, ca n'Antoni Janer i can Roca de Baix, o bé van ser fetes per la mateixa mà, o bé són el fruit d'unes instruccions ben precises. Tot seguit, n'analitzarem els trets específics de cadascuna.

Torre d'en Gabriel Folcher o Folquer (figs. 2-4)¹⁵

És al carrer d'Arcadi Balaguer, 106, orientada de nord a sud, com aquesta via urbana. Es tracta d'una construcció de cinc nivells que fa disset metres d'alçària i set metres de costat amb murs d'un metre d'amplària. És feta de maçoneria de blocs relativament grans de pedra calcària poc treballats i col·locats en filades. A les cantonades presenta carreus ben picats de pedra de marès rogenc, probablement procedents de Begues. D'aquest mateix materials es va fer la porta, les finestres i els matacans. És a dir, tots els elements significatius de la fàbrica que, juntament amb les cantonades, degueren destacar visualment de la resta de la construcció, coberta d'un enlluït blanquinós o groguenc, del qual encara hi queden restes abundants. La

12. Realitzades pel Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona amb motiu de la restauració d'aquesta banda del conjunt del castell, i dirigides per Xavier Fierro i el qui subscriu.

13. CAMPANY, 1998: 95-96.

14. *Ibid.*, 99-102.

15. PÉREZ *et alii*, 1985: fitxa n. 2.

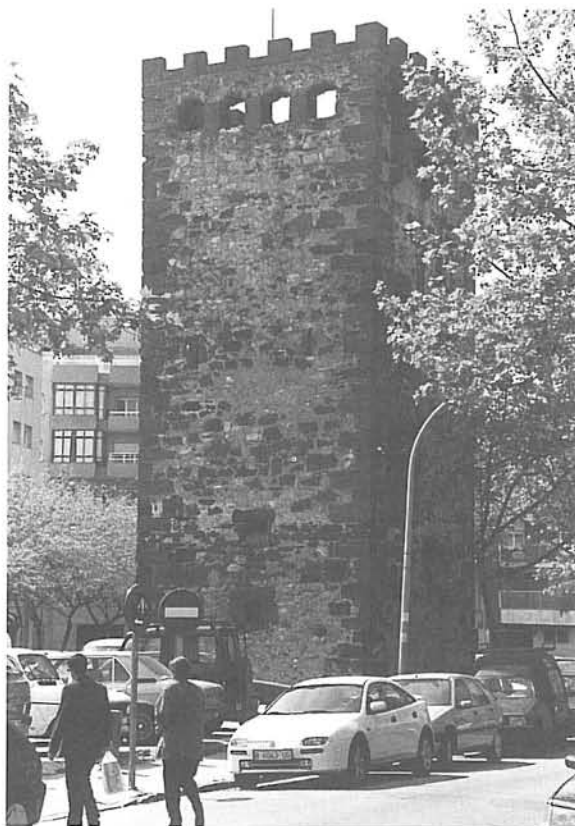

Figura 2. Torre d'en Gabriel Folcher o Folquer
(foto Ramon Josa Campoamor).

pedra de marès, però, també es va utilitzar en el paredat, sobretot en els nivells on es diferenciaven els diversos pisos; potser, per donar una solidesa més gran a les voltes o altres separacions interiors. La planta de la torre és gairebé quadrada i el nivell inferior, cobert amb volta de canó apuntat, connecta amb la primera planta a través d'una trapa. En aquesta començava l'escala de cargol que, travessant els forjats de la segona planta i la tercera, menava a la terrassa.

Pel que fa a les obertures, a la façana de ponent destaca una finestra situada al primer pis, acabada en arc conopial i amb guardapols de la mateixa forma, que té una carassa a cada costat. És un element decoratiu de gust renaixentista que, tan acurat, només apareix en aquesta torre. Al seu costat, hi ha una espitllera horitzontal, apta per a una arma de foc de calibre mitjà, molt més prosaica i habitual en aquesta mena de construccions. Al tercer pis de la mateixa façana, però, torna a aparèixer una finestreta coronada amb arc conopial. En aquest cas és molt semblant a les que s'han conservat al pany de la façana septentrional del castell que es va bastir a mitjan segle XVI. A la façana nord, segons els nivells, alternen les espitlleres grans, com la descrita, amb unes altres de molt petites col·locades verticalment. El

Fig. 3. Inscripció que apareix a la façana principal de la torre d'en Gabriel Folcher, amb el nom del seu propietari i la data de construcció (foto Ramon Josa Campoamor).

mateix passa a la façana de llevant. Al costat de migdia, hi ha la porta, situada al nivell del primer pis i amb mènsules a la base, les quals indiquen que hi havia hagut un pont llevadís, que la comunicava amb la masia veïna. A sota hi ha una altra porta, acabada en arc de mig punt, que dóna pas exclusivament a la planta baixa; tal accés, en principi, sembla contradir la funció militar de la torre i podria ser més tardà que l'altre. Aquesta façana culmina en un matacà, col·locat en la típica posició sobre l'accés, per tal de protegir-lo. També n'hi ha un altre a la façana nord. Cal afegir que la torre té la base atalussada i que al coronament hi ha merlets rectangulars a tots els costats, afegits amb la seva disposició i imatge actual en el decurs d'una restauració anterior al 1954. Immediatament per sota, s'observen alineacions de petits arcs de totxo col·locat a sardinell, que apareixen a tots els costats de la façana, idèntics als de la torre de n'Antoni Janer.

Sabem el nom de qui va bastir aquesta torre gràcies a una inscripció situada a la façana de ponent, que es conserva molt bé i diu: IHS. XPS. / GABRIEL. FOL. / CHER. PER ELL. / E. PER. LOS. SEUS. / MDLX. En la qual també es fa constar que la construcció va tenir lloc el 1560, dos anys més tard que s'aixequés la d'en Climent Savall, situada a uns vint metres de distància i, actualment, al mateix carrer. La torre complementava la masia anomenada cal Queco o can Ballester, que va ser enderrocada cap a l'any 1963. Aquesta torre va passar a propietat municipal l'any 1978, i el seu propietari immediatament anterior havia estat l'empresa Rocalla.

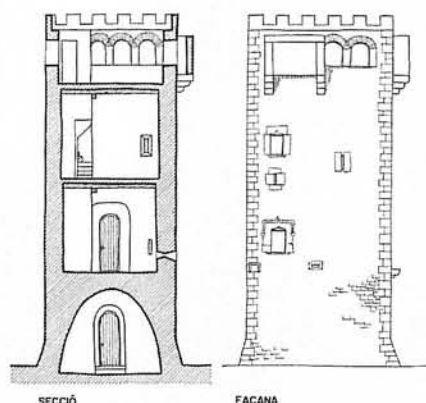

Fig. 4. Alçat i secció de la torre de Gabriel Folcher. Estat actual. Càtedra «Gaudí» de l'ETS d'Arquitectura de Barcelona.

Torre d'en Climent Savall (figs. 5-7)¹⁶

Es troba al carrer d'Arcadi Balaguer, 116, i és orientada de nord a sud. Ha tingut diversos noms, entre altres el de torre de cal Tivalla o Tivallar, que feia referència a la masia que hi havia al costat, que va ser enderrocada entre 1926 i 1954, o el de «torreó mediterrà», que li van donar els seus propietaris actuals. La seva filiació és ben clara, a través de la inscripció que conserva a la façana: JHS. AY/1558. CLIMENT SAVALL BALLE MA FETA PER MA DE IHOA FONT. Se sap que Climent Savall, tal com indica la inscripció, quan es va fer la torre era el batlle de Castelldefels. Precisament, uns anys abans de bastir la torre de casa seva per mà del constructor o paleta Joan Font, com indica l'epígraf, havia pres part activa en les gestions per refer el bell castell medieval de Castelldefels i, com es diria ara, fer-ho operatiu contra els pirates, mitjançant la construcció d'un magnífic recinte quadrangular de pedra de marès amb torres angulars, una de les quals, rodona i més tardana, encara domina la vila.¹⁷

16. *Ibid.*, fitxa n. 3.

17. Els veïns de Castelldefels, encapçalats pel batlle Climent Savall, van fer un préstec al baró d'Eramprunyà, per tal de dur a terme les obres. La decisió es va adoptar en una assemblea celebrada el 23 de febrer de 1550, «atès que l'esmentat Castell de Fels és derruït i postrat en terra, i així

Fig. 5. Les torres de Climent Savall i Gabriel Folcher cap al 1950. A la dreta, can Gomar i el castell (foto Arxiu Municipal de Castelldefels).

La torre té 19 metres d'alçària i fa 9 metres de costat i és composta de cinc plantes. En general, i com és habitual en aquesta mena de construccions, és de maçoneria de pedra calcària amb blocs de marès rogenc ben treballats situats a les cantonades. Aquest mateix material apareix a les finestres o als ampits sobresortints que coronen totes les façanes, la part inferior dels quals es va fer servir com a matacà corregut o barbacana. Com a la torre de Gabriel Folcher, aquesta pedra, bé que sense treballar, es va utilitzar també al paretat de les façanes només en aquells llocs on hi ha els canvis de nivell, potser per reforçar els recolzaments de les voltes i/o les bigues. La planta baixa, que havia tingut la funció de celler i és coberta amb una volta lleugerament apuntada, presenta una porta i una finestra a la façana nord, sense altra connexió amb el primer pis que una trapa. El seu tret més característic, però, és el de tenir uns murs ben gruixuts, d'un metre d'amplària, lleugerament atalussats en la base, que es van fer de maçoneria de blocs grans de calcària col·locats barroerament en filades. Les pedres cantoneres, ben picades, són del mateix material.

Aquesta disposició de la pedra i, sobretot, l'ús de la calcària a les cantonades, que, dins les torres de base carrada, només apareix en aquesta, han fet pensar que potser, el basament es podria datar del segle XIV, i es podria associar a un document de venda del 1427 en què s'esmenta una torre en aquesta casa. En aquest supòsit, l'element esmentat al document podria haver estat enderrocat o destruït considerablement a causa de la guerra de Joan II contra la Generalitat i reedificat al segle XVI,

des de fa temps és inhabitable...» (Arxiu Històric de Protocols Notarials de Barcelona. Notari Jeroni Mollet, *Repertorium*, 22, 1550, 4-III-1550. *Loc. Cit.*, Campmany, 1998: 59-61). Com hem vist pàgines abans, les excavacions arqueològiques han confirmat que aquestes obres es van fer a mitjan segle XVI i que es van acabar amb l'erecció de la gran torre rodona, l'any 1590.

Fig. 6. La Torre de Climent Savall en l'actualitat (foto Ramon Josa Campoamor).

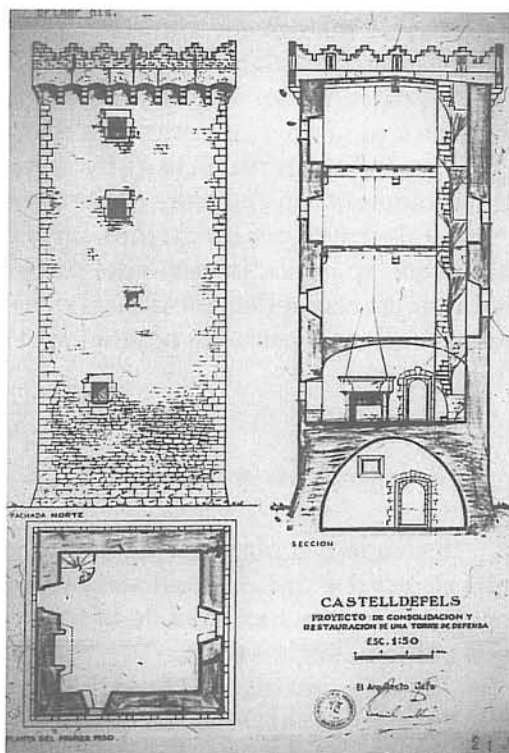

Fig. 7. Projecte de restauració de la torre de Climent Savall, signat per l'arquitecte Camil Pallàs, el 21 de juliol de 1954. Fons documental del Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona.

ja que la resta de la fàbrica és típica de les construccions d'aquella època, i fins i tot presenta la inscripció amb data que es transcriu més amunt, cosa que la situa perfectament.

Pel que fa a les obertures, a la façana sud presenta tres finestres rectangulars, una en cada pis, llevat de l'inferior; la del primer pis acompanyada d'una espitllera de mida gran, apta per a una arma de foc de calibre gruixut. A la façana de ponent, la que dona actualment al carrer d'Arcadi Balaguer, hi ha tres finestres petites, la més enlairada de les quals acaba en un arc conopial molt senzill, com els que apareixen a la façana septentrional del castell, bastida a mitjan segle XVI. La façana de tramuntana no té obertures als pisos més alts, tot i que a la base hi ha la porta i la finestra esmentades abans i, al primer pis, la porta principal, que connectava amb el casal veí, ara enderrocat, a través d'un pont llevadís del qual encara hi resta una mènsula per recolzar-lo. En la façana de llevant hi ha tres finestres semblants a les de migdia, la més baixa de les quals és acompanyada d'una espitllera horitzontal. El coronament de la torre és a base d'un ampit sobresortint sostingut per mènsules que va fer

la funció de matacà continu o barbacana. Culmina en merlets escalonats que, ara, són de ciment pòrtland.

La torre va ser adquirida l'any 1965 pel propietari actual, Eduard García Martínez, qui en va encarregar la restauració a l'arquitecte Camil Pallàs, el qual ja havia realitzat un projecte l'any 1954, per a Cèsar Bargalló, que n'era l'amo en aquell moment. En el decurs de les obres es van reconstruir tots els forjats, que havien estat destruïts per un incendi, anys enrera, i no es va refer l'escala de cargol que, tanmateix, apareix a la secció del projecte original, que recollim a la figura 7. També es van refer els merlets escalonats que, tot i haver tingut aquesta forma d'antuvi, es trobaven en mal estat. La planta baixa és la que s'ha conservat més intacta, amb la volta original.

Torre de la plaça Major (fig. 8)

Es troba a la plaça Major, 41, a la cantonada amb el carrer d'Isaac Peral, orientada de nord a sud. És molt semblant a les descrites fins ara, encara que no té cap inscripció commemorativa de la seva construcció. Tanmateix, també s'hauria de situar a mitjan segle XVI.

El perímetre exterior és gairebé quadrat, ja que fa 4,40 per 5 metres. Consta de cinc nivells, inclòs el coronament que resta amagat per una modificació recent, i com en els altres casos, la planta baixa és independent. La porta actual se situa al primer pis, en la façana meridional. És adovellada i s'hi arriba per una escala. Hi ha un altre accés, col·locat al mateix nivell i tapiat, que s'observa a la façana de ponent, i que potser és l'original. D'ençà que la masia veïna, dita de cal Moliner, va ser enderrocada, l'any 1954, s'hi han adossat edificis pels cantons de migdia i ponent i les altres dues façanes han estat revocades. Tot i això, s'observa clarament el paredat de blocs de pedra calcària poc treballada, de què estan fets els murs, que alterna amb els típics blocs de pedra de Begues picada col·locats a les cantonades. Cal destacar la presència d'una finestra acabada en arc trilobulat de gust gòtic epigonal, situada a la façana de llevant, en què també hi ha espitlleres petites a diferents nivells. Aquesta mena d'obertures, sempre fetes de pedra de marès, també es reparteixen per les altres façanes de la torre.

Torre de n'Antoni Janer (figs. 9-11)¹⁸

És al carrer de l'Església, a la cantonada amb el d'Isaac Peral, molt a prop de les altres torres que hem descrit fins ara. A ponent, té l'edifici de cal Garrofer, una de les poques cases del poble antic que ens han pervingut, tot i que no gaire ben conservada. També es relacionava amb ca n'Arnad, avui desapareguda, que s'aixecava a tramuntana fins fa uns decennis. En un dels carreus de l'angle nord-est, s'hi observa

18. PÉREZ *et alii*, 1985: fitxa n. 23.

Fig. 8. Torre de la plaça Major o can Moliner
(foto Ramon Josa Campoamor).

Fig. 9. Torre de n'Antoni Janer, cap al 1950
(foto Arxiu Municipal de Castelldefels).

la inscripció següent: «IHS. EN L'ANY 1558 ANTONI A... NN (M)E FEIA FER». Com que el nom no hi és gaire clar, al *Catàleg del patrimoni de Castelldefels* es va optar per anomenar aquesta torre de n'Antoni Janer, tot i que també podia haver estat bastida per n'Antoni Arús, que, juntament amb l'anterior, apareix al fogatge de 1553. Com totes les demés torres descrites fins ara, és de planta quadrangular i els murs són de maçoneria de pedra calcària, revocada de color blanquinós, amb els elements més vistosos, com les cantonades, les finestres o un matacà que hi ha a la part superior de la façana de ponent, fets de pedra de marès rogenc de Begues.

Seguint la tònica general d'aquests elements de mitjan segle XVI, la planta inferior té els murs més gruixuts, lleugerament atalussats, i és coberta amb volta en aquest cas escarsera. Actualment, han desaparegut els forjats intermedis que donaven lloc a tres nivells diferents dins el cos. S'hi conserva, però, l'escala de cargol que els comunicava i que menava a la coberta. Al nivell superior, cada costat presenta quatre finestres acabades en arc de mig punt de totxo a sardinell.

Pel que fa a les obertures, s'ha de remarcar que a la façana oriental, que dóna al carrer d'Isaac Peral, apareixen diverses finestres. Al primer pis, una de molt degradada. Al segon, una altra d'acabada en arc conopial amb guardapols del mateix tipus, semblant a la que hem vist a la torre de Gabriel Folcher, però sense decoració

Fig. 10. Torre de n'Antoni Janer, al costat de la masia de cal Garrofer, en l'actualitat
(foto Ramon Josa Campoamor).

de carasses; al costat, té una espitllera horitzontal força gran. És remarcable que, al tercer pis, aparegui una petita finestra carrada feta de pedra calcària, idèntica a la que apareix al mateix pis de la façana nord. En aquest darrer costat també hi ha diverses espitlleres, verticals al capdamunt i una d'horitzontal a baix. A la façana sud, les finestres són de la mateixa mena, inclosa una de pedra calcària al segon pis. No sabem ben bé, però, si aquesta diferència de material té alguna conseqüència cronològica.

La porta de la torre, com sempre al primer pis, és a la façana de ponent i dóna a un pontet elevat sostingut per un arc de mig punt que la va unir d'aquesta manera, en un moment posterior al de la construcció, amb la masia que defensava. Per sobre d'aquest pas, i per custodiar més bé la porta, al coronament d'aquesta façana hi ha el matacà esmentat abans. A la base, com també hem vist en altres torres, hi ha una porta que, en aquest cas, és acabada en arc de mig punt i feta de pedra calcària.

Tot i presentar un estat de conservació no gaire bo, sobretot per l'interior, la construcció no ha patit reformes importants i, per tant, mostra clarament els trets essencials del seu aspecte primitiu.

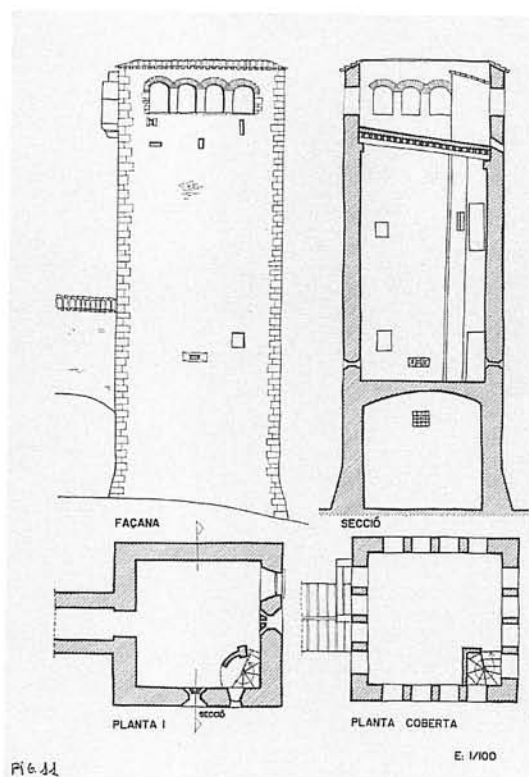

Fig. 11.

Alçat, secció i plantes de la torre de n'Antoni Janer. Estat actual. Càtedra «Gaudí» de l'ETS d'Arquitectura de Barcelona.

Torre de can Roca de Baix (figs. 12-13)¹⁹

Esta situada al carrer Bisbe Urquinaona, i es tracta d'una torre de planta quadrada típica del segle XVI que s'ha conservat juntament amb la masia a la qual pertany. Dins aquesta darrera construcció s'observen nombroses modificacions, tot i que la banda de tramuntana és la més antiga, coetània de la torre o bé reformada alhora que aquella, ja que tots dos cossos presenten les mateixes finestres de pedra de Begues, que també es va utilitzar a les cantonades. La torre consta de quatre plantes. La més baixa és independent, coberta amb volta de canó, la primera també acaba en volta, tot i que escarsera, i la segona és feta amb un forjat de bigues. La tercera, que corresponia a la coberta, s'ha sobrealçat i té teulada a un vessant. A part d'això, l'estat de conservació de tot l'element és relativament bo, amb maticans a les façanes de tramuntana i migdia.

La fàbrica és de maçoneria de pedra calcària, enlluïda i pintada de blanc, com la resta del conjunt, amb les cantonades i les finestres fetes de pedra sorrenca de

19. *Ibid.*, fitxa n. 6.

Fig. 12. Torre i masia de can Roca de Baix, el 1962 (foto Arxiu Municipal de Castelldefels).

Begues. Com és habitual, la porta és a la primera planta, de la qual parteix una escala de cargol que mena als pisos superiors. El matacà de la culminació de la façana meridional, que defensava l'accés, ha esdevingut un petit balcó. Pel que fa a les finestres, són de pedra picada de Begues, semblants a les del cos de tramuntana de la masia.

Interiorment, s'han fet nombroses adaptacions per poder-hi desenvolupar l'ús actual: comissaria de Policia. La finca és de propietat municipal i, abans del 1978-1979, quan s'hi va establir la Policia Nacional, havia estat seu de la Delegació Sindical.

Torre de can Valls o de la Muntanyeta (fig. 14)²⁰

Situada a la part forestal del parc de la Muntanyeta, al davant del carrer Santiago Rusiñol, és un exemple ben típic de les torres de planta quadrangular de cap a mitjan segle XVI, tan homogènies al terme de Castelldefels. Defensava la masia que li ha donat nom, enderrocada a començaments del segle XX. Actualment, és de propietat municipal.

20. *Ibid.*, fitxa n. 36.

Fig. 13. Detall de la torre de can Roca de Baix, en l'actualitat (foto Ramon Josa Campoamor).

Fig. 14. Torre de can Valls o de la Muntanyeta (foto de l'autor).

Com sempre, és feta de maçoneria de pedra calcària local no treballada i col·locada en filades barroeres. En aquest cas, però, el material utilitzat és de mida petita. L'enlluït blanquinós original ha desaparegut en gran part, però se n'hi poden veure traces significatives. Té tres pisos. El de baix posseeix la característica coberta de pedra, que en aquest cas forma una volta de canó, i els superiors eren dos forjats recolzats en bigues de fusta, ara desapareguts. En aquest cas, no s'hi conserven restes d'escala de cargol interior. Originalment, la coberta degué ser una terrassa, potser amb merlets, que ara no hi són. En coneixem la situació exacta d'aquesta nivell, però, gràcies a la presència d'una gàrgola original a la façana sud. En un moment tardà, potser, s'hi va afegir una teulada que ara s'ha perdut i va ser substituïda, el 1995, per un sostre de plaques metàl·liques inclinades cap a ponent.

Com és normal, la porta és situada al primer pis, en aquesta ocasió a la façana nord, i acaba en arc de mig punt de dovelles grans. A la part inferior presenta dues impostes que degueren pertànyer a un pont llevadís. Per sota d'aquest accés, n'hi ha un altre a la planta baixa, coronat per una llinda, que és possible que sigui posterior. Les finestres abracen dos tipus d'espitlleres. Unes de molt petites i verticals, aptes per col·locar-hi armes de foc de poc calibre, i unes altres de més grans, horitzontals, per

a armes més voluminoses. A més, a la façana sud, hi ha una finestra, acabada en arc conopial i decorada amb una creu. A la part superior de la façana nord, en la típica disposició de defensa de la porta, s'observen les restes d'un matacà, pràcticament desaparegut. Tots aquests elements, portes, finestres, matacà, etc., són fets amb pedra de marès rogenc, utilitzada també a les cantonades de la torre.

*Torre Fael (fig. 15)*²¹

Es troba als números 18 a 22 de l'avinguda tres-cents vuit, al barri de Montemar, dins l'antiga masia de cal Patxoca, avui molt reformada, la qual havia estat propietat del general Manso, comte del Llobregat.²² És de planta quadrangular i té quatre pisos i cinc sostres. L'aparell és de blocs de calcària col·locats amb poc ordre que formen el paredat de les façanes; les cantonades són de peces picades de la mateixa pedra. Llevat d'aquests darrers elements, la resta de la torre és, actualment, enlluïda i pintada de blanc. El coronament és de merlets escalonats en què s'observen espitlleres. Té un matacà a llevant i finestres en forma d'espitllera. A més, una balconada que dona a ponent, que potser aprofita la porta antiga, ja que està sostinguda per mènsules de pedra de Begues. En aquests elements, tal vegada, havia recolzat el pont llevadís que comunicava la torre amb la masia, al nivell del primer pis.

No se'n coneixen dades documentals però, per la tipologia, sembla apropar-se a les torres del segle XVI que hi havia a les antigues cases del poble situades a la plana litoral. Tot i que la masia a què pertanyia era situada al vessant d'un promontori.

*Torre de can Vinyes (fig. 16)*²³

És al passeig de Can Vinyes, 49 dins el barri de Bellamar. Es tracta d'un lloc ocupat de bell antuvi, on hi ha l'ermita de Sant Salvador dels Arenys, d'origen medieval. El mas, bastit dins el paratge dit originalment les Vinyes de Sant Salvador, s'anomenava mas Ferrer el 1587, en l'època que l'indret era conegut com a Sant Salvador de les Arenes, i limitava al sud amb el litoral.²⁴

La torre s'assembla de prop als elements d'aquesta mena de planta quadrangular del segle XVI repartits pel terme de Castelldefels, i es troba encabida dins el conjunt format per la masia de can Vinyes, força ampliada les darreres dècades del segle XX per a tenir un ús residencial, i l'ermita. A les quatre alçades originals de la torre se n'ha afegit una altra i ha estat coberta de nou. Actualment és emblanquinada. Tot i això, a més del perímetre carrat i l'alçat característic d'aquesta mena de

21. *Ibid.*, fitxa n. 39.

22. *Ibid.*, fitxa n. 36.

23. *Ibid.*, fitxa n. 9.

24. Biblioteca de Catalunya, manuscrit 1137, *Capbreu del Castell de Fels per Gispert de Relat*. Loc. Cit., CAMPANY, 1998: 97.

Fig. 15. Torre Fael (foto Cooper, 1994: n. 87).

Fig. 16. Torre de can Vinyes envoltada per les construccions actuals que han ampliat la masia del mateix nom (foto R. Josa Campoamor).

construccions, s'hi observa la pedra de marès rogenc en les cantonades i en un desguàs situat a ponent de l'antic coronament.

Segons que ha indicat Campmany,²⁵ l'ermita de Sant Salvador dels Arenys hom va decidir de bastir-la el 1256, i al 1260 ja hi havia una persona, laica, per cert, al seu càrrec. Tanmateix, com hem dit més amunt, sospitem que la torre de Sant Salvador, que el 1354 ja funcionava feia anys, segons consta en un document de llavors, no és ben bé la que ens ha pervingut dins la masia de Can Vinyes, sinó l'anomenada torre *Moruna*, de què més endavant tractem. En tot cas, la construcció que es conserva dins el conjunt de can Vinyes, o com a mínim els seus elements visibles, cal atribuir-los al segle XVI.

Torre de can Gomar (figs. 1, 17-19)²⁶

Actualment, la masia de can Gomar és la seu del Casal de Cultura i va ser adquirida per l'Ajuntament el 1967. La torre, situada al nord-est del mas, és, dins les

25. *Ibid.*, 95-96.

26. PÉREZ *et alii*, 1985: fitxa n. 7.

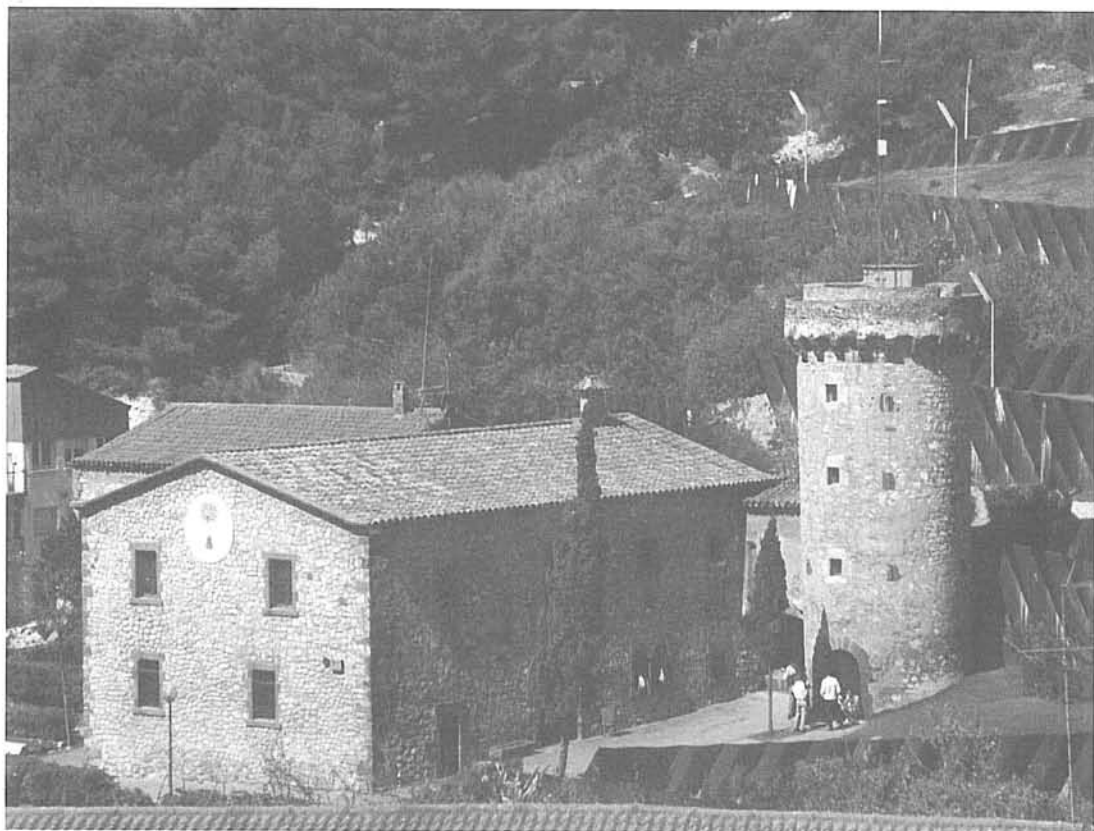

Fig. 17. Torre de can Gomar (foto Ramon Josa Campoamor).

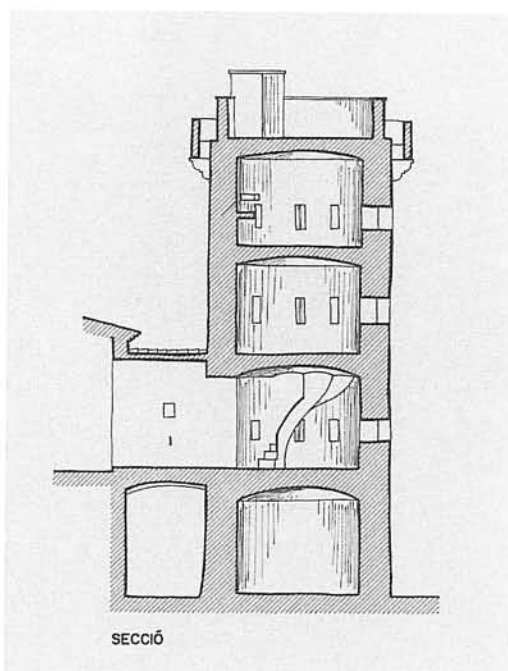
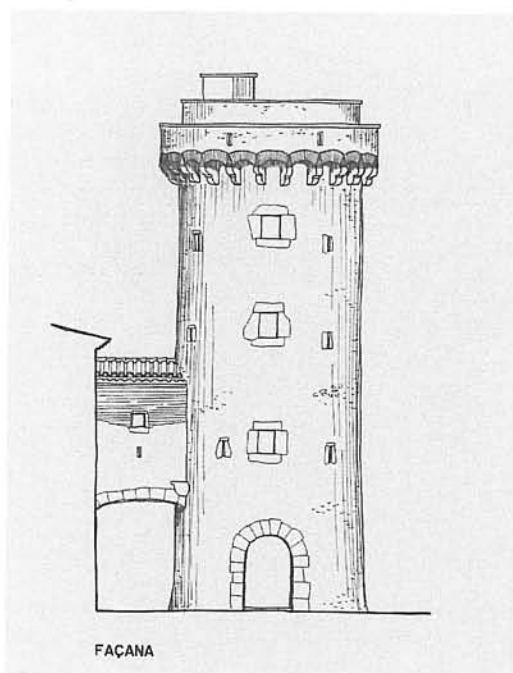
construccions d'aquesta mena del segle XVI que coneixem a Castellet de Fels, un cas relativament peculiar, ja que no és de planta carrada, sinó rodona. Tanmateix, té una forta semblança amb la torre de l'angle sud-oest del castell, la més alta de les que s'hi van fer en el decurs de la gran reforma de la segona meitat del segle XVI, que domina tota la fortalesa i que data del 1590. Per tant, no fóra estrany pensar que totes dues són coetànies, atès, a més, que una gran part de les torres costaneres d'aquell segle, com hem vist més amunt, es van fer de planta rodona.²⁷

La fàbrica de l'element és de pedra calcària sense treballar unida amb morter de calç i enlluïda, amb les obertures remarcades amb pedra de marès rogenca. La torre, per dins, consta de quatre nivells coberts amb volta escarsera, inclòs el de la coberta (fig. 18). L'escala interior, que parteix del primer pis, ja que la planta baixa es troba aïllada, és helicoidal, adossada al perímetre interior de l'element.

La porta que hi ha ara a la planta baixa resta possibilitats defensives a la construcció i es fruit d'una restauració, tot i que, per una fotografia del 1954,²⁸ sabem

27. A Gavà en tenim un paral·lel molt proper al mas Riera (COOPER, 1994: n. 79).

28. Fons documental del Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona, clixé 11.730.

Figs. 18a i 18b. Alçat i secció de la torre de can Gomar. Estat actual. Càtedra «Gaudí» de l'ETS d'Arquitectura de Barcelona.

que llavors hi havia un forat en aquest lloc. L'accés de la primera planta, en canvi, és el normal en aquesta mena de construccions, i en aquest cas també és unit a la masia mitjançant un pontet recolzat sobre un arc carpanell, bastit força més tard que la torre. Al peu d'aquesta porta, s'observa una mènsula en què devia recolzar un pont llevadís, anterior al de pedra. Les obertures són petites espitlleres que alternen amb finestres més grans, que només apareixen al costat sud –més tardanes?. El coronament amb un ampit col·locat en voladís sobre un matacà perimètric a manera de barbacana, tot i que restaurat, és molt característic del moment en què es va fer la torre.

Torre de Guaita (fig. 19)²⁹

És al mig de la plaça del Castell i només conserva dos nivells, fets a base de pedra calcària no treballada col·locada irregularment en filades no gaire definides. La porta, de la qual només en resta la part inferior, estava al primer pis i la planta baixa, com és habitual, era coberta amb volta. L'any 1979, com diu una làpida situada a la base de la construcció, va ser sotmesa a una consolidació per part de l'Ajun-

29. *Ibid.*, fitxa n. 12.

Fig. 19. Torre anomenada de Guaita o albarrana, situada prop del castell
(foto Ramon Josa Campoamor).

tament, finançada per una entitat bancària. Tanmateix, roman en un estat de conservació força precari.

Atesa la situació, és versemblant que hagués format part de les defenses perifèriques del castell, precisament per la banda més accessible des de terra. Com ja s'ha dit, podia haver format part del mateix circuit en què caldria situar la torre Barona o de la Guarda i l'anomenada torre *Moruna*, probablement antiga torre de Sant Salvador, que ara veurem.

*Torre Moruna (fig. 20)*³⁰

És al barri de Bellamar a la plaça que porta el seu nom. Es tracta de les restes d'una torre de planta circular, feta a base de pedres calcàries no treballades col·locades en filades força barroeres i unides amb morter. Només se'n conserva la base, coberta d'heura en una gran part. El coronament, així com part de la planta baixa, es va consolidar amb ciment *pòrtland*, durant la Guerra Civil de 1936-1939, quan sembla que les ruïnes es van fer servir com a lloc de guaita i niu de metralladores.

30. *Ibid.*, fitxa n. 37.

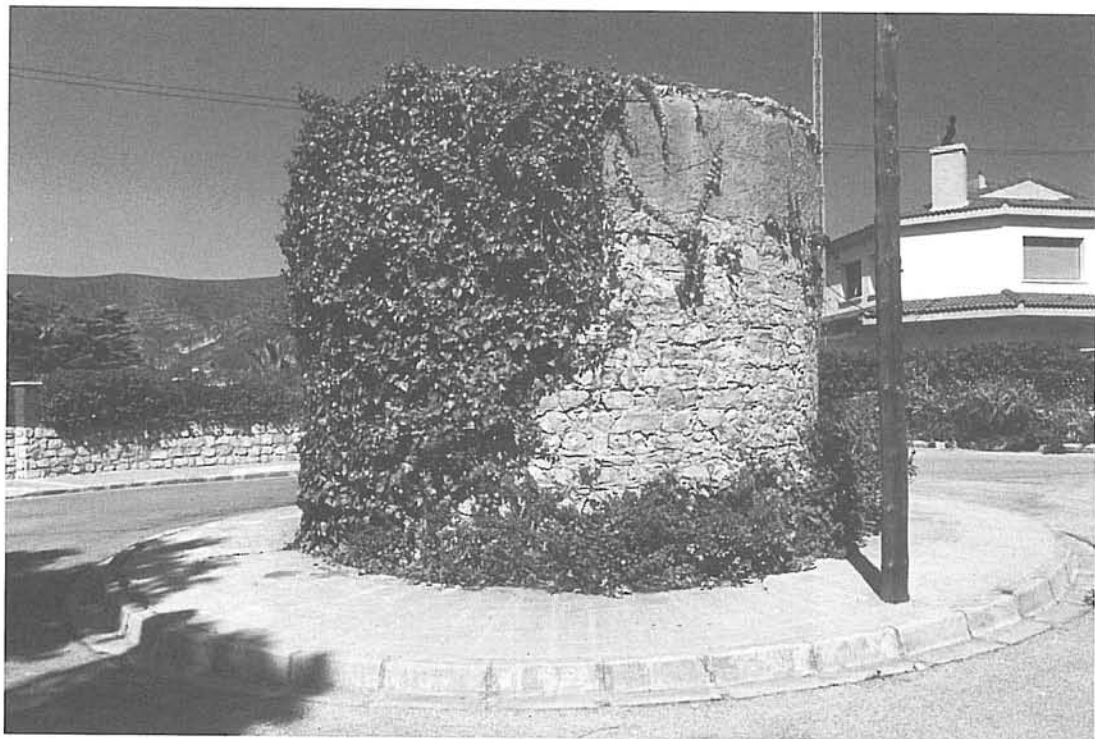

Fig. 20. Torre *Moruna* (foto Ramon Josa Campoamor).

No s'hi observen indicis de cap porta, situada, versemblantment, en una cota alta, ara desapareguda o amagada per l'heura.

El nom tan curiós amb què actualment se la coneix sembla haver-se adoptat ben avançat el segle xx, i no té res a veure amb el seu origen. Atesa la seva situació, a un centenar de metres de la masia de can Vinyes i de l'ermita de Sant Salvador, en direcció al mar, és fa fàcil relacionar-la amb els primers temps de l'ermita. D'altra banda, la notícia del funcionament d'una torre prop de l'ermita, en què, ja el 1354, s'hi posava un llum que podés ser vist des del mar, com hem esmentat més amunt, ens inclina a creure que aquesta torre podria ser la de Sant Salvador.

Aquesta creença també es fonamenta en la seva forma i l'aparell de calcària posada amb poc ordre, que també apareix a la torre anomenada de Guaita, a la plaça del Castell, i a la torre número 5 d'aquest conjunt, situada al sud-oest de l'església de Santa Maria i datada arqueològicament del segon terç del segle xiv. Com es pot veure, aquests tres elements podrien haver format part d'un sistema de senyalització i defensa, que es complementaria més tard amb la torre Barona, situada a l'extrem occidental del terme, de què tot seguit en tractem.

Fig. 21. Torre Barona o de la Guarda als primers decennis del segle xx (foto Arxiu Municipal de Castelldefels).

*Torre Barona o de la Guarda (figs. 21-22)*³¹

És a l'avinguda Rei En Jaume, al sector de la Raconada, dins les instal·lacions de l'hotel *Don Jaime*, que actualment n'és el propietari. Es tracta d'una torre de defensa cilíndrica amb la base atalussada. Tot i restar escapçada i no posseir més que tres nivells, és la més important de les que es conserven al terme de Castelldefels.

Els murs són de carreus de pedra calcària posats en filades, més treballats en els pisos alts que no pas en la base, tot i que, en general, la fàbrica és homogènia. La base presenta un talús força marcat, molt adient per repel·lir atacs artillers. El coronament del primer nivell és assenyalat per una imposta correguda formada per elements ceràmics. El del segon nivell és un ampit sobresortint en la part baixa del qual, que també presenta elements rogencs fets de ceràmica, s'observen diversos forats quadrangulars emmarcats per pedra de Begues que es van utilitzar com a matacans. El tercer nivell, avui en ruïnes, és més estret que no pas els altres. Al primer nivell, i de cara a mar, hi ha una única finestra, en realitat una espitllera vertical de grans

31. *Ibid.*, fitxa n. 33.

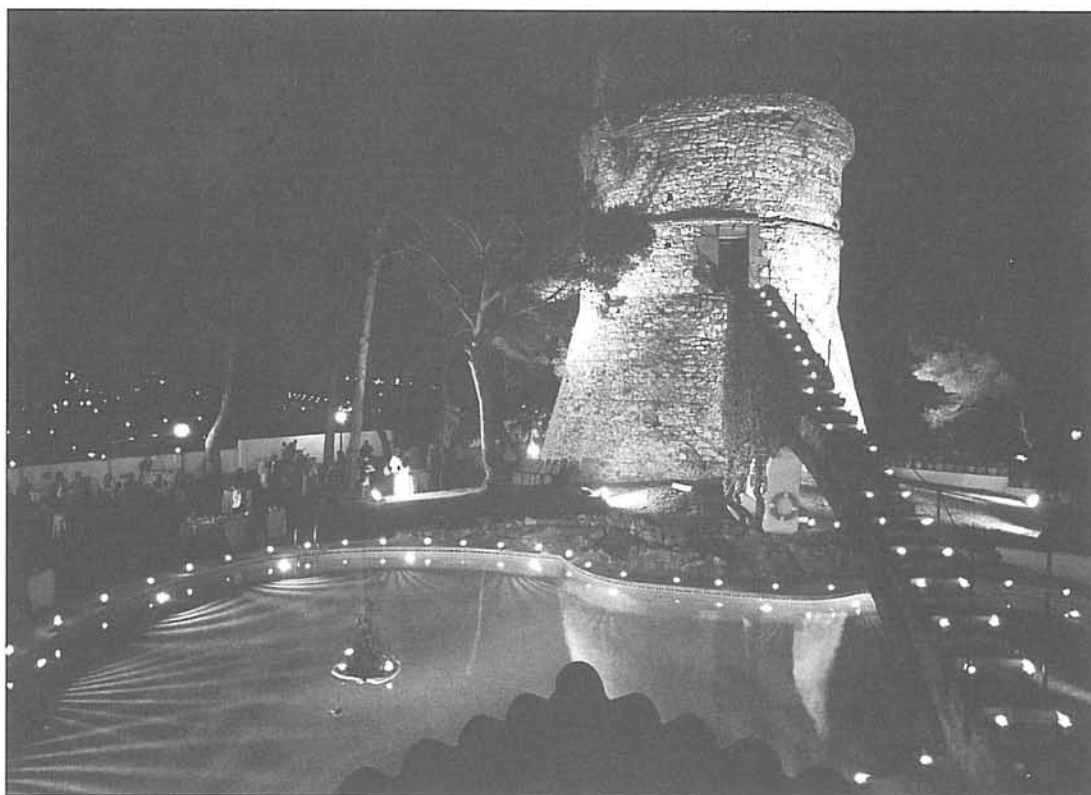

Fig. 22. La torre Barona dins els jardins de l'hotel Don Jaime (foto Ramon Josa Campoamor).

proporcions, feta de pedra sorrenca vermella. Al pis superior, per sota de l'ampit, s'observa una alineació de petites espitlleres en forma de creu, fetes de ceràmica.

A la torre, s'hi accedeix per una porta acabada en llinda situada al primer pis, a la qual mena una escala de pedra recolzada en un base de maçoneria en què es va obrir un arc per col·locar-hi a sota la piscina de l'hotel (fig. 22). Tant la porta com els graons, són de marès vermell. A la planta baixa, que interiorment és coberta amb cúpula, hi un altre accés, col·locat justament sota el de dalt, en aquest cas adovellat i fet del mateix material.

Aquesta torre va ser bastida per iniciativa dels barons d'Eramprunyà, d'aquí un dels noms amb què se la coneix.³² Juntament amb l'anomenada torre de Guaita o albarrana, situada a la perifèria del castell, són les úniques del municipi que no es relacionaven directament amb cap masia, sinó que estava adreçada a la protecció

32. Segons la informació que ens ha proporcionat amablement Josep Campmany, la torre va ser sufragada pels vassalls de la baronia. Així, el 13 de març de 1583, els de Castelldefels hi van aportar 750 lliures, i el 29 de juny del mateix any, els de Gavà, 700 lliures. D'aleshores data un acta notarial en què es diu que el senyor d'Eramprunyà, Joan Hug Fiveller de Palou, declara que tots els diners que Gavà li donarà els posarà «a la torre de pedra que es fabrica de bell nou» (AHPB, *Establiments d'Hug Joan Fiveller de Palou, sr. d'Eramprunyà*, not. Nadal Castelló, 470/7, f. 31-38).

general. Se sap que hi havia una guarnició permanent d'homes i peces d'artilleria. La reforma general, per fer-la, precisament, més apta per defensar-la dels atacs artillers, deu datar de cap al 1680, segons que es desprèn d'una notícia documental³³ i de la seva aparença actual.

BIBLIOGRAFIA

- J. M. AINAUD *et alii*, *Les torres de moros*, Canet de Mar, 1982.
- J. BARBERÁN, *Orígenes e historia de Castelldefels y su Comarca*, Castelldefels, 1978.
- A. CÁMARA MUÑOZ, «Las torres del litoral en el reinado de Felipe II: una arquitectura para la defensa del territorio», *Espacio, Tiempo y Forma* (Madrid), sèrie VII, Història de l'Art, n. 3, 1990.
- A. CÁMARA MUÑOZ, «Las torres del litoral en el reinado de Felipe II: una arquitectura para la defensa del territorio (y II)», *Espacio, Tiempo y Forma* (Madrid), sèrie VII, Història de l'Art, n. 4, 1991.
- A. CÁMARA MUÑOZ, «Fortificaciones españolas en la frontera de los Pirineos: el siglo XVI», *Congrés Internacional Història dels Pirineus. Cervera, 1988*, Madrid, 1991, vol. II.
- J. CAMPMANY, *Castelldefels i la mar*, Ajuntament de Castelldefels, Castelldefels, 1998.
- J. CAMPMANY, «La libreta. Anotacions addicionals», *Mar i Muntanya* (Castelldefels), 63, octubre de 2000, p. 7.
- P. CATALÀ ROCA, *De cara a la Mediterrània. Les torres del litoral català*, Barcelona, 1987.
- I. CLOPAS, *El invicto conde del Llobregat y los hombres de Cataluña en la Guerra de la Independencia. Luchas civiles de la primera mitad del siglo XIX*, Barcelona, 1961.
- E. COOPER, *The Sentinels of Aragon*, Embajada de España, London Guildhall University, Londres, 1994.
- A. LÓPEZ MULLOR, «Retrobament d'una inscripció llatina a la vil·la romana del castell de Castelldefels», *I Jornades arqueològiques del Baix Llobregat. Castelldefels, 1989* (Preactes), Castelldefels.
- A. LÓPEZ MULLOR, «Un cipo con inscripción latina hallado en la villa romana del castillo de Castelldefels (Barcelona)», *Espacio, Tiempo y Forma* (Madrid), sèrie I, 5, 1992, p. 389-400.
- A. LÓPEZ MULLOR, «Castelldefels. Santa Maria de Castelldefels. Jaciment arqueològic», *Catalunya Romànica XX. El Barcelonès, El Baix Llobregat, El Maresme*, Barcelona, 1992, p. 325.

33. Campmany, 1998: 101-102.

- A. LÓPEZ MULLOR, «La excavación del conjunto del castillo de Castelldefels», *IV Simposi sobre Restauració Monumental. Restaurar o Conservar?*, Quaderns Científics i Tècnics, 7, Servei del Patrimoni Arquitectònic Local, Diputació de Barcelona, Barcelona, 1996, p. 359-374.
- A. LÓPEZ MULLOR, «Estudi arqueològic del conjunt del castell de Castelldefels (Barcelona)», *Ceràmica medieval catalana. El monument, document*, Quaderns Científics i Tècnics, 9, Servei del Patrimoni Arquitectònic Local, Diputació de Barcelona, Barcelona, 1997, p. 325-350.
- A. LÓPEZ MULLOR, «Estudio arqueológico del conjunto del castillo de Castelldefels (Barcelona)». L. CABALLERO, C. ESCRIBANO (eds.), *Actas. Arqueología de la arquitectura. El método arqueológico aplicado al proceso de estudio y de intervención en edificios históricos*. Burgos, 1996, Junta de Castilla y León, Salamanca, 1997, p. 153-168.
- A. LÓPEZ MULLOR, «Restauracions i noves troballes. Arquitectura i Arqueologia. Baix Llobregat. Castelldefels. Santa Maria de Castelldefels», *Catalunya Romànica, XXVII. Visió de síntesi. Restauracions i noves troballes. Bibliografia. Índexs generals*, Barcelona, 1998, p. 180-181.
- A. LÓPEZ MULLOR, «Resultats de l'excavació duta a terme al conjunt del castell de Castelldefels (Baix Llobregat, Barcelona)», *Miscel·lània en Homenatge a Joan Ainaud de Lasarte*, vol. I, Barcelona, 1998, p. 53-64.
- A. LÓPEZ MULLOR, «Arqueología del patrimonio edificado. Una definición y dos ejemplos», *Actas del congreso internacional «Restaurar la Memoria». Métodos, técnicas y criterios en la conservación del Patrimonio mueble e inmueble*, Valladolid, 1999, p. 139-166.
- A. LÓPEZ MULLOR, «Dos estudios recientes de arqueología del patrimonio edificado», *XXV Congreso Nacional de Arqueología. Actas*, València, 1999, p. 161-177.
- A. LÓPEZ MULLOR, *El Castell i les Torres de Castelldefels. Guia del patrimoni arquitectònic I*, Ajuntament de Castelldefels, Castelldefels, 2000.
- A. LÓPEZ MULLOR, i X. SOLÉ, «Materials per a una carta arqueològica del terme municipal de Castelldefels», *I Jornades arqueològiques del Baix Llobregat. Castelldefels, 1989 (Preactes)*, Castelldefels.
- M. PÉREZ SÁNCHEZ, D. SANAHUJA, N. LORENZO, A. LÓPEZ MULLOR, X. SOLÉ PALACÍN, i M. ROURA NUBIOLA, *Catàleg i Pla Especial de Protecció i Rehabilitació del Patrimoni Arquitectònic*, Ajuntament de Castelldefels, Castelldefels, 1985 (inèdit).
- J.M. VILA, *La documentació escrita sobre l'església de Santa Maria i el castell de Castelldefels*, Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona, 1990 (inèdit).